

Rietveldprijs 2003

Rietveldprijs 2003

Het beste van Utrechts bouwproductie in 2001 en 2002

Uitgeverij THOTH Bussum

Afbeelding voorzijde omslag BasketBar van NL Architects (foto Bas Princen)
Afbeelding achterzijde omslag BasketBar van NL Architects (foto Bas Princen)

Deze publicatie is verschenen ter gelegenheid van de uitreiking van de Rietveldprijs 2003.

De activiteiten van de Stichting Rietveldprijs worden mede mogelijk gemaakt door financiële ondersteuning van: Gemeente Utrecht, Universiteit Utrecht, Utrechts Nieuwsblad, AM Wonen, Amvest, Ballast Nedam, BPF Bouwinvest, Fortis, Mitros, Portaal Ontwikkeling.

© 2003 De betreffende auteurs en fotografen, Stichting Rietveldprijs, Utrecht en Uitgeverij THOTH, Nieuwe 's-Gravelandseweg 3, 1405 HH Bussum.
WWW.THOTH.NL

Bestuursamenstelling mw. M.M. Versnel-Schmitz (voorzitter), mw. M.P. van der Wiel (secretaris), mw. E.C. van Santen (secretaris), F.M. Felder (penningmeester), mw. A.H. Brouwer-Korf, mw. J.C. Edens, J. Jacobs, A.V.M. Pouw, C.E.C. de Reus, mw. U.S.B. van Swinderen, A.A. Verduijn.

Samenstelling en redactie Catja Edens en Ko Jacobs
Fotografie Bas Princen
Grafische vormgeving OPERA Ontwerpers, Breda
Druk drukkerij Mart.Spruijt bv, Amsterdam
Bindwerk Boekbinderij Epping, Woerden

De illustraties zijn afkomstig van de Stichting Rietveldprijs (pp. 6, 8, 10 en 42 onder) en de betreffende architectenbureaus en projectontwikkelaars, tenzij anders vermeld.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij THOTH, Nieuwe 's-Gravelandseweg 3, 1405 HH Bussum.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

ISBN 90 6868 347 0

Inhoud

Voorwoord 4

Machteld Versnel-Schmitz

Juryrapport Rietveldprijs 2003 6

Brigitte Slot

Fotografie Rietveldprijs 2003 14

Bas Princen

**Applaus! Over oranje, nationale trots
en de BasketBar** 28

Koen van Syngel

Verborgene woongebieden in Utrecht 38

Willemijn Wilms Floet

Voorwoord

Vijfmaal was de tweejaarlijkse Rietveldprijs uitgereikt. Vijfmaal had zich het hele circus van een jury benoemen, de voorselectie, de nominatie, de winnaar en de verantwoording daarvan in dit boekje voltrokken. Deden we het zo wel goed, was de vraag die het bestuur van de Rietveldprijs zich bij dit eerste lustrum stelde. Bevorderden we op deze wijze het architectuurdebat? Leidde dat tot een hogere architectuurkwaliteit in Utrecht? Waren er geen andere, betere methoden om tot dat doel te komen? Het was tijd voor herbezinning.

Op 5 oktober 2002 hielden we een bijeenkomst met een aantal oud-juryleden en bestuursleden waarbij de Rietveldprijs kritisch tegen het licht is gehouden. We analyseerden de juryrapporten van de eerste vijf afleveringen en we spraken over de ontwikkeling van de architectuur in Utrecht. Daarbij werd duidelijk dat de identiteit van de stad, de typisch Utrechtse context, van groot belang is voor de Rietveldprijs. Beoordeling van architectuur betekent immers ook per definitie beoordeling van de wijze waarop die architectuur zich verhoudt tot zijn context. Bij deze bijeenkomst passeerden verschillende visies op Utrecht de revue.

Utrecht is een megatransferium. De ring van wegen met aftakkingen is de economische drager van de stad: de identiteit van Utrecht wordt bepaald door transport en mobiliteit. Het geniale Rietveldhuis uit 1923 was de profetische voorbode van de ringwegarchitectuur die nog altijd bepalend is voor de structuur van de stad. De gordel van spoor- en snelwegen houdt de stad in ruimtelijk opzicht in bedwang.

De Utrechtse keurigheid houdt de stad in moreel opzicht in bedwang. Utrecht is een nette, bekoorlijke, kleinburgerlijke, academische stad zonder grote uitschieters. Onder dit keurige, beheerste uiterlijk schuilten echter allerlei verborgen krachten en potenties. Het centrum getuigt van een hoge religieuze en stedelijke cultuur sinds de vroege Middeleeuwen. Het kerkenkruis beschermde de gehele stad tegen (heidens) onheil. In de immuniteiten verschansten zich welvarende geestelijke leefgemeenschappen. De universiteit ontwikkelde zich in de loop der eeuwen tot een belangrijke maatschappelijke speler en manifesteerde zich in een wetenschappelijke enclave met grote architectonische uitstraling.

Utrecht zou met zijn hoogopgeleide beroepsbevolking het Silicon Valley van

Nederland kunnen worden. De mogelijkheden daarvan worden echter onvoldoende benut. Voor wie zich niet laat tegenhouden door valse bescheidenheid of gebrek aan fantasie en moed, liggen de kansen hier op straat.

De ruimtelijke structuur van het tegenwoordige Utrecht lijkt op die van het Romeinse castellum waar het ooit mee begon. Het historische centrum van de stad is het centrale bouwwerk, de wijken en buurten daaromheen zijn vergelijkbaar met de bolwerken, barakken, toevallige vestigingen en nederzettingen die daaromheen ontstonden. Elke wijk en iedere buurt is een stedelijk fragment dat zich met zijn eigen identiteit een plaats op de kaart wil verwerven. Al deze identiteiten wedijveren om aandacht en vormen tezamen een ongedefinieerde brei.

Utrecht wordt gezien als een gematigde stad zonder uitgesproken identiteit. Je kunt Utrecht ook beschouwen als een stad met vele identiteiten, een postmoderne stad waar sommige plannen worden uitgevoerd, bepaalde ideeën beklijven, maar waar het stedelijke vernieuwingsproces altijd onverbiddelijk doorgaat. Utrecht gedraagt zich als Robert Musils 'Der Mann ohne Eigen-

schaften', de man die niet herkenbaar is, niet opvalt maar onverstoortbaar doorgaat op zijn eigen koers. We kwamen uiteindelijk tot de conclusie dat Utrecht zich als eerste stad in Nederland kan ontwikkelen tot een stedelijk conglomeraat van betekenisvolle ensembles met sterk onderscheiden, specifieke identiteiten. Een stad zonder gezicht, maar een stad met vele identiteiten.

In het aanbod van dit jaar komt deze variatie aan identiteiten duidelijk naar voren. De drie genomineerde projecten zijn excellente voorbeelden van datgene wat al onze jury's (van buiten Utrecht en onafhankelijk) tot dusverre als wezenlijk benoemden: de kwaliteit van de architectuur in relatie tot de openbare ruimte en stedenbouwkundige waarden en kwaliteiten. Met het stedenbouwkundig plan voor de wijk Veldhuizen realiseert Atelier Quadrat een nieuwe woon-omgeving van ouderwetse kwaliteit in de polder aan de westelijke grens van Utrecht. Het gebouw voor drukkerij PlantijnCaspari van BAR maakt de morsige kanaalzone tot een waardige en kansrijke stedelijke locatie. Met de BasketBar clustert NL Architects een vrolijk vrijetijdsprogramma van sport en horeca op de serieuze Uithof aan de oostkant van de stad.

Nog niet eerder heeft een jury zijn waardering uitgesproken over projecten met zulke uiteenlopende karakters in een zo weids stadsgebied. Maar nu de omgeving nog... Utrecht heeft de neiging zich met de rug naar de stadsgrens op te stellen, heeft te weinig aandacht voor haar unieke situering tussen het veenweidegebied in het westen en de heuvelrug met Kromme Rijn aan de oostkant. Dat is een gemiste kans.

De 'buitenstad', alles wat zich als gebouwd en blijvend onbebouwd omgeving rondom de stad bevindt aan landschap, groenontwikkeling voor recreatie en het groene wonen, biedt de grote opgave voor de toekomst. De kwaliteit van deze relatie tussen stad en ommeland is even wezenlijk voor het welbevinden van de Utrechtse burgers als de kwaliteit van de architectuur in de stad. Zoals de architectuur zich verhoudt tot zijn stedelijke context, zo verhoudt de stad zich tot zijn omgeving.

De kwaliteit van en de aandacht voor de architectuur in Utrecht is er de laatste elf jaar sterk op vooruitgegaan. Daaraan werken we niet alleen. Architectuurcentrum Aorta, de Dag van de Architectuur, het Utrechtse architectuurbulletin *Post Planjer* en het *Utrechts Nieuwsblad* dat iedere keer

weer grote aandacht aan het architectuurdebat en de publieksprijs besteedt, spannen zich in om de ogen van beslissers over bouw en stedenbouw te openen. Voor beleidsmakers en bestuurders is het belangrijk te blijven denken en praten over de identiteit van de stad. Kwaliteit in architectuur en stedenbouw kan alleen dan tot stand komen als beslissingen niet ad hoc worden genomen maar het resultaat zijn van een weloverwogen visie op de toekomst van de stad.

Machteld Versnel-Schmitz

Voorzitter Stichting Rietveldprijs

Juryrapport Rietveldprijs 2003

< Impressie van gebouwde projecten 2001-2002

De Stichting Rietveldprijs heeft het de jury van 2003 niet gemakkelijk gemaakt. De zesde editie van de Rietveldprijs telde een record aan projecten – meer dan zeventig in totaal – waarvan de diversiteit groter was dan ooit. Hoe vergelijk je een stedenbouwkundig plan met het interieur van een restaurant? Een busbaan met een rij eengezinswoningen? Een basketbalveld met een kantoor? Veel projecten bevonden zich in het gloednieuwe stadsdeel Leidsche Rijn, waar de Stichting Rietveldprijs de jury met zachte hand het grootste deel van de tijd heeft laten doorbrengen. Maar Utrecht is meer dan Leidsche Rijn.

De jury heeft het zichzelf ook niet gemakkelijk gemaakt. De juryvoorzitter was van mening dat een gevarieerde oogst vraagt om een jury met een brede samenstelling: een architect (Bjarne Mastenbroek, oprichter van het in Amsterdam gevestigde bureau SeARCH, tevens voorzitter van de jury), een architect-stedenbouwkundige (Floris Alkemade, projectdirecteur bij OMA), een ontwerper (Piet Hein Eek) en een econoom (Brigitte Slot). Na twee dagen in Leidsche Rijn en 'de rest van Utrecht' te hebben doorgebracht en na bestudering van het door Manon van der Wiel en Bettina

van Santen van de Stichting Rietveldprijs overvloedig aangedragen foto- en documentatiemateriaal, ontstond er binnen de jury betrekkelijk snel overeenstemming over de elf projecten die mochten meedingen naar de publieksprijs 2003. Ook over de selectie van de drie te nomineren projecten was de jury het unaniem eens. De winnaar van de Rietveldprijs 2003 is uiteindelijk na enige discussie met drie stemmen vóór gekozen. Hiermee was onze taak nog niet voltooid. Het doel van de Rietveldprijs is om het debat over de gebouwde omgeving in de stad Utrecht te bevorderen en om een objectief oordeel te vellen over de kwaliteit van de recente architectuur in relatie tot de openbare ruimte. De discussie binnen de jury ging dan ook niet zozeer over de zelfstandige kwaliteit van de architectuur, maar spitste zich toe op de relevantie van de architectuur ten opzichte van de stedelijke omgeving.

De derde moeilijkheid waarmee de jury worstelde was – laten we er maar niet omheen draaien – de middelmatige kwaliteit van de projecten zelf. De enorme hoeveelheid bouwprojecten die de afgelopen twee jaar in Utrecht zijn afgerond en de inzet die eruit sprak, waren ontegenzeggelijk indruk-

wekkend. Maar een hoge productie en veel inzet bieden nog geen garantie voor uitzonderlijke kwaliteit. Vaak is geprobeerd om er iets bijzonders van te maken, maar viel op het resultaat van alles aan te merken. Soms lag dit aan de architect, meestal aan een gemis aan visie en durf van architect, ontwikkelaar en gemeente samen. Dit stemde mistroostig. Uit veel projecten sprak een gebrek aan ambitie om vanuit een programmatische noodzaak iets oorspronkelijks te ontwikkelen. Experimenten worden angstvallig gemedend, de richting bepaald door de grootste gemene deler. Creatieve ideeën lijken vooral gericht op het mooi maken van de dingen. Niet om tot een verrassende programmatische interpretatie te komen. Eén van de juryleden merkte op dat, bij een gebrek aan een sturende visie, Het Creatieve Idee synoniem lijkt te zijn geworden aan kwaliteit. Op opleidingen, bij opdrachten en in wedstrijden is visuele originaliteit gaan prevaleren boven een fundamenteel onderzoek naar de inhoud van de vraag zelf.

Dit is de reden waarom een aantal meer spectaculaire ontwerpen niet in de prijzen is gevallen. Zo was het NMR-gebouw in de universiteitswijk de Uithof van UN Studio wat betreft de jury een typerend voorbeeld

+ + De essentie van deze wijk ligt vooral in de samenhang die de projecten weten te

De eerste selectie

van een onnodig ingewikkeld architectonisch danspasje waarbij onvoldoende rekening is gehouden met de behoeften van de gebruikers. Storend was bijvoorbeeld de collegezaal die in een restruimte leek te zijn weggestopt. Mag de vorm zo dwingend zijn dat colleges moeten worden gegeven in een bedompt zaaltje van ondefinieerbaar formaat zonder daglicht? De gebruikers, in een welwillende stemming gebracht door de aandacht van de jury, zochten naar een positieve formulering toen ze op de man af werden gevraagd hoe het gebouw beviel: 'Het went wel'. Ook het kleinste huis in Utrecht van architectenbureau Sluimer & Van Leeuwen is spectaculair, al was het alleen maar om het fenomenale uitzicht en de grote inventiviteit die aan de dag is gelegd om de luttele vierkante meters bouwoppervlakte maximaal te benutten. Maar ook in dit geval lijkt de behoefte om een architectonisch hoogstandje te willen demonstreren, het dagelijks gebruik van de woning te hinderen. Commentaar van de kersverse bewoner: 'Het lukt wel'.

Bij de Rietveldprijzen van 1999 en 2001 waren de eerste glimpen van het gloednieuwe stadsdeel Leidsche Rijn al zichtbaar.

Inmiddels is deze grootste en meest besproken Vinexwijk van Nederland volop in gebruik en kan de jury van de editie 2003 zich als eerste een indruk vormen van de vraag of dit boegbeeld van de Vinexcultuur in Nederland aan de verwachtingen voldoet. Nadat de jury deze wijk aan de hand van de geselecteerde projecten in detail bekeken had, kwam het besef bovendrijven dat het in deze context weinig relevant is om projecten op hun individuele architectonische kwaliteit te selecteren. Enerzijds omdat geen van de projecten er echt bovenuit stak, maar bovenal omdat de essentie van deze wijk ligt in de samenhang die de projecten weten te genereren. En juist dat is op dit moment niet goed te beoordelen, simpelweg omdat de wijk daarvoor nog te jong is. Saillant was dat toen de jury de wijk bezocht, een die dag georganiseerde openluchtmarkt voor tuinafscheidingen het enige teken van publiek leven was. Om tot een attractief en samenhangend stadsdeel uit te groeien, zullen in Leidsche Rijn nog wel een aantal fundamentele zaken moeten worden aangepakt.

Om met het belangrijkste pijnpunt te beginnen. Een stad bestaat bij de gratie van goede verbindingen met de omliggende

centra. Dit geldt zeker voor Leidsche Rijn, wiens bewoners grotendeels elders in de regio Utrecht of in Nederland werken. Leidsche Rijn ligt ingeklemd tussen de A2 en de A12, maar is op dit moment op geen enkele manier logisch aan de bestaande infrastructuur vastgeknoopt. De toegang tot de snelwegen is abominabel en samenhang met de stad Utrecht is ver te zoeken. Tussen Utrecht en Leidsche Rijn ligt een enorme zone waar niets mee gebeurt: de strook langs het Amsterdam Rijnkanaal. Het openbaar vervoer naar de rest van Utrecht is slecht geregeld. De toegang tot de snelweg is verre van toereikend. Vooralsnog is Leidsche Rijn niet geslaagd in de goede bedoelingen om het autoverkeer te beperken en het openbaar vervoer te bevorderen. Ook het niveau van collectieve voorzieningen is op dit moment verre van toereikend. De technische kwaliteit van de woningbouw is de laatste decennia enorm verbeterd. De woningbouw in Leidsche Rijn is hier een goed voorbeeld van. In visueel opzicht biedt Leidsche Rijn een staalkaart van de hedendaagse 'mainstream' architectuur: van traditioneel 'Nederlands' ogende woningen met ambachtelijk gemetselde gevelwanden tot neo-modernistische witte eengezinswo-

Rijn in één keer geslaagd is + + Met stedenbouwkundige middelen is een dappere

De drie genomineerden:

Drukkerij PlantijnCaspari, BAR

Stedenbouwkundig plan Veldhuizen, Atelier Quadrat

BasketBar, NL Architects

ningen met plat dak en dubbelhoge woonkamer. Nergens opzienbarend, nergens écht verrassend, grensverleggend of experimenteel en zeker niet controversieel. Leidsche Rijn gebruikt de inzichten uit de hedendaagse architectuur, maar brengt deze zelf niet verder.

Maar dit is niet de kern van de zaak. Het creëren van mooie en interessante architectuur is geen doel op zich maar een middel om een stadsdeel tot leven te wekken. De essentie van grootschalige projecten als Leidsche Rijn is dat ze in relatief korte tijd zijn ontwikkeld in antwoord op een enkel-

voudig stedelijk probleem: een tekort aan geschikte woningen voor de welvarende middenklasse. De ruime opzet, de secuur aangebrachte stedenbouwkundige variatie, het bedrijvenpark – met daarin het door West 8 ontworpen volkstuintencomplex met knalrode omheiningen – kunnen deze monofunctionaliteit niet verhullen of verzachten. Het zorgvuldig uitgespaarde groen in Leidsche Rijn is te karig voor een dorp, de dichtheid te gering voor een stad en de diversiteit te geforceerd om een natuurlijke samenhang te generen. De repetitie van de eengezinswoning biedt weinig mogelijkhe-

den tot veranderend gebruik. Daarmee kunnen er vraagtekens gezet worden bij de duurzaamheid van de huidige plannen.

Dat een wijk die niet in één keer goed is, niet verloren hoeft te zijn, toont de revival die de veel verguisde Uithof op dit moment doormaakt. Mede dankzij een aantal geslaagde architectonische ingrepen is de voorheen wat doodse universiteitswijk gaandeweg de jaren negentig uit zijn slaap ontwaakt. De nieuwe architectonische bewerkingen hebben één belangrijk voordeel: ze borduren voort op een bestaande situatie en daarin schuilt hun kracht. Het ontwikke-

poging gedaan om een bijna 'ouderwets' gemeenschapsgevoel in de wijk te creëren

len van een compleet nieuwe wijk, lijkt veel op een partij blindschaak waarbij zelfs van de meest essentiële stukken de eigenschappen maar gedeeltelijk bekend zijn. De kracht van de Uithof is dat het een dynamisch gebied is gebleven, waardoor ingrepen in de structuur probleemloos opgenomen kunnen worden. Door het verwijderen van overbodige, verouderde of storende onderdelen kan worden ingespeeld op de bestaande situatie waardoor hun impact en betekenis doeltreffender wordt. Het is dus ondenkbaar dat een grootschalige operatie als Leidsche Rijn in één keer geslaagd is. Wat er na de eerste opleveringen staat, moet worden gezien als een eerste aanzet die net als in de Uithof verdere bewerking nodig heeft.

Het ontwerp binnen Leidsche Rijn dat de jury het meest overtuigde was het stedenbouwkundig plan Veldhuizen in de wijk Veldhuizen, van Atelier Quadrat, dat daarmee tot één van de genomineerden is uitgeroepen. Een project dat op bijzondere wijze het publieke leven in de Uithof stimuleert is de BaskerBar van NL Architects, de tweede genomineerde. Als derde project is het nieuwe onderkomen van Drukkerij PlantijnCas-

parie aan de Kanaalweg geselecteerd, een ontwerp van het Rotterdamse architectenbureau BAR. De belangrijkste gemene deler is dat elk van de drie projecten erin is geslaagd om op een betekenisvolle manier om te gaan met de opgave. Het zijn schoolvoorbeelden van architectuur die zich niet opdringt, niet krampachtig probeert origineel te zijn, en de gebruikerseisen respecteert. Architectuur waarbij niet zozeer de vorm verrast maar de overtuigende interpretatie van de opgave.

Atelier Quadrat tekende voor het stedenbouwkundig plan van de wijk Veldhuizen, een onderdeel van Leidsche Rijn dat grenst aan de gemeente De Meern. Veldhuizen omvat 2500 woningen waarvan de laatste inclusief het winkelcentrum in 2003 worden opgeleverd. Binnen een eenvoudig rasterpatroon is Atelier Quadrat erin geslaagd om zowel wat betreft maatvoering als inrichting een zinvolle en rijke diversiteit aan te brengen. Er is veel aandacht besteed aan de overgang tussen openbare ruimte en privé-terrein, waardoor de gemeenschapsruimte ook bezit wordt van de bewoners. In het stedenbouwkundig plan Veldhuizen is met stedenbouwkundige middelen een dappere poging gedaan om een bijna

'ouderwets' gemeenschapsgevoel in de wijk te creëren. Dit legt ook verantwoording bij de bewoners zelf, die er mede zorg voor zullen moeten dragen dat hun omgeving niet verloederd. De niveauverschillen in de wijk die veroorzaakt worden door de onderliggende stroomrug zijn aangegrepen om variatie in de buitenruimte te versterken. Veldhuizen grenst aan de A12 waarbij een brede langzaam oplopende geluidswal niet alleen het geluid van het autoverkeer buiten houdt, maar een mooie oplossing blijkt om de wijk visueel te vergroten. Atelier Quadrat was niet alleen verantwoordelijk voor het stedenbouwkundig plan en de inrichting van de buitenruimte maar had tevens de supervisie over de architectonische uitwerking. Op verzoek van de gemeente Vleuten-De Meern zijn woningen in verschillende prijscategorieën met elkaar gemengd. De jury was het erover eens dat het stedenbouwkundig plan Veldhuizen, door zijn terughoudende maar goed doordachte ingrepen, met respect voor het eeuwenoude cultuurlandschap, een stedenbouwkundige verademing in ideeënland genoemd kan worden. De jury had nog wel een opmerking: op sommige punten is de beoogde stedelijkheid en begrenzing van

+ + Het ontwerp mag met recht een parel in een verder rafelig en verloederd stuk

De winnaar: Basketbar, NL Architects (foto Bas Princen)

meer formele ruimten minder geslaagd omdat de aanliggende woningbouw simpelweg te kleinschalig is.

Het ontwerp van Joost Glissenaar en Klaas van der Molen van architectenbureau BAR, aan de Kanaalweg in Utrecht, mag met recht een parel in een verder rafelig en verloederd stuk stad genoemd worden. Het nieuwe onderkomen van Drukkerij Plantijn-Casparie is niet alleen een voorbeeld van uitgebalanceerde architectuur, maar tevens een levend bewijs dat een uitmuntend

opdrachtgeverschap bestaat. Alleen al vanwege het lef om op deze 'vergeten' locatie niet het zoveelste nietszeggende bedrijfspand neer te willen zetten, verdient de opdrachtgever alle lof. Het gebouw zelf bestaat uit drie dozen die koud tegen elkaar aan zijn geplaatst en vanaf het Merwedekanaal naar achter steeds smaller en dieper worden. De zes meter hoge voorgevel bestaat uit een lange rij houten kolommen, die dienst doen als zonwering als dragers van het dak en als kozijn voor de ramen. De

binnenwanden van het kantoorgedeelte zijn bekleed met een opvallend groen gekleurd beton multiplex, die het gebouw een levendige, warme en tijdloze uitstraling geven en dienst doen om het geluid te dempen. Het nieuwe onderkomen van Drukkerij Plantijn-Casparie is een voorbeeld van goede architectuur, zonder dat er nadrukkelijk is gestreefd naar architectuur met een grote A. De totaalindruk is die van een functioneel, vriendelijk, transparant en uitgebalanceerd gebouw waarin BAR met inzet van relatief

eenvoudige middelen het onderste uit de kan heeft weten te halen. De trots waarmee de directeur zelf de jury rondleidde, vormde een bevestiging dat we hier te maken hebben met architectuur waarin de gebruiker volledig tot zijn recht komt.

De derde genomineerde, de BasketBar in de Uithof, is een nieuw en opmerkelijk hoogtepunt in het vernieuwingsproces dat deze universiteitswijk op dit moment doormaakt. De Uithof heeft zich de laatste jaren ontwikkeld tot een volwaardige universiteitscampus waaraan naast werken en studeren ook woonfuncties zijn toegevoegd. Hierdoor is de sociale functie van het universiteitsterrein veel belangrijker geworden en mede om die reden was er behoefte aan een uitbreiding van de horecagelegenheid. De BasketBar grenst aan de westzijde aan het 21 verdiepingen tellende Van Unnikgebouw, een typisch product van de jaren zestig dat hoog boven het universiteitsterrein uittorent. NL Architects was gevraagd om een uitbreiding te realiseren voor boekhandel Broese die al jaren op de begane grond van het Van Unnikgebouw is gevestigd en een sociale ontmoetingsplaats – een grand café of bruin café – voor het gebied te verwezenlijken.

De oplossing waarvoor NL Architects heeft gekozen is om de bestaande luifel tot ver voorbij de toegestane rooilijnen te verlengen en hierin zowel de boekhandel als het nieuwe café onder te brengen. Omdat de plafondhoogte voor een grand café onvoldoende was, is het cafégedeelte verdiept. Zo werd een hoge en lichte ruimte gecreëerd. Om het café toegankelijk te maken voor rolstoelgebruikers is aan de buitenkant een verdiept fel oranjekeurig amfitheater aangelegd dat tevens dienst doet als zitplek en skatebaan, waarmee NL Architects aan het ontwerp op intelligente wijze twee extra functies heeft toegevoegd. Voor het 'oversized' dak dat vrijkwam met de verlening van de luifel, bedachten ze nog een functie: een basketbalveld. Deze vondst blijkt zowel overdag als 's avonds een doorslaand succes. De middenstip is van verhard glas waardoor het café en het basketbalveld visueel met elkaar worden verbonden.

Door goed na te denken over het functioneren van het gebouw is NL Architects erin geslaagd om aan een relatief simpele opgave een heel scala aan functies toe te voegen. Hierdoor is een gebouw ontstaan dat ook het publieke leven in de omgeving een impuls heeft gegeven. Daarnaast klopt het gebouw zelf ook. De afwerking is van

hoge kwaliteit en inventief in bijvoorbeeld de subtiele manier waarop de luchtafvoer in de holle kolommen van de kooi rondom van het basketbalveld is weggewerkt. Door verrassende interpretatie van de opgave, de impact van het gebouw op de omgeving en de perfecte uitwerking is de keuze voor de Rietveldprijs 2003 gevallen op de BasketBar van NL Architects. Eén minpunt: het gekunstelde interieur van de volstrekt misplaatste 'lichtbruine' kroeg – niet ontworpen door NL Architects – staat in schril contrast met dit inventieve en vrolijke gebouw. Het verdient aanbeveling om NL Architects alsnog het interieur onder handen te laten nemen.

Floris Alkemade

Piet Hein Eek

Bjarne Mastenbroek

Brigitte Slot

Fotografie Rietveldprijs

NL Architects
BasketBar
Heidelberglaan

Mecanoo
Vondelparc
Vondellaanterrein

BAR
Drukkerij Plantijn-
Caspari
Kanaalweg

Atelier Quadrat
Stedenbouwkundig plan
Veldhuizen
Leidsche Rijn

UN Studio
NMR Laboratorium
De Uithof

**IBU, Zwarts &
Jansma, Publex
(Norman Foster)**
HOV Busbaan

Bas Princen

Bedaux de Brouwer Architecten B.V.

Ouderenhuisvesting Nolenshof
Nolenslaan

Karelse van der Meer Architecten

De Leidsche Tuin
Van Lawick van Pabstlaan

Gemeente Utrecht, diverse architecten

Herstructurering Zuilen

Architectenbureau Sluijmer & Van Leeuwen

Het kleinste huis van Utrecht
Kromme Nieuwegracht 2/hoek Drift

Zwarts & Jansma Architecten

Trainingscentrum FC Utrecht
Laan van Maarschalkerweerd 1

+ + (...) optimistische beelden van sport en spel die als 'ready made's' aan de architecten

Applaus! Over oranje, nationale trots en de BasketBar

‘Il faut applaudir pour
l’architecture’

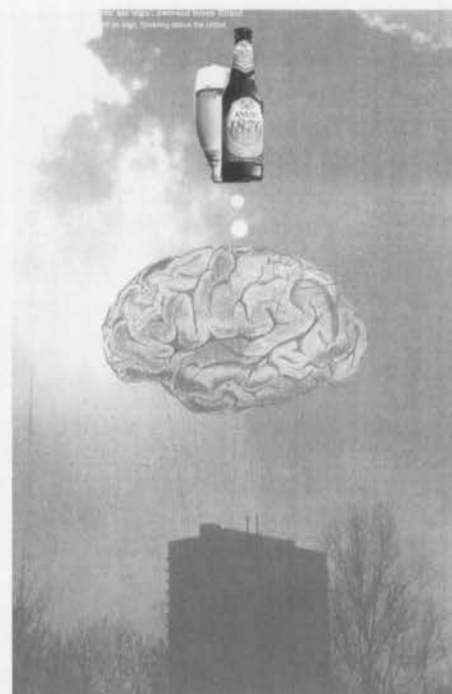
Uit: *The Belly of an Architect*, Peter Greenaway

Er zijn vele goede redenen waarom de BasketBar van NL Architects de Rietveld-architectuurprijs 2003 in de wacht sleept. In de eerste plaats onderschrijft deze bar en de uitbreiding van de boekhandel Broese programmatisch de stedenbouwkundige doelstellingen van OMA en Art Zaaijer voor de universiteitscampus Uithof. De bar is immers één van de eerste passtukken die de universiteitscampus in Utrecht met zijn loszittende campusmodel uit de jaren zestig programmatisch moeten verdichten en verrijken.

De opdracht voor het ontwerpen van een grand café, dat door een basketbalplein op het dak het epitheton BasketBar meekreeg, past in de filosofie om de campus met een ‘echte’ stedelijke functie te completeren. Het café moest dus het vervolg vormen op de stedenbouwkundige politiek om met de bouw van (studenten)woningen de campus tot een normaal functionerende verblijfplaats en een volwaardig stadsdeel te laten uitgroeien. En inderdaad, ongeacht

de architectuur van dit gebouw, geniet de BasketBar intussen al een zeker succes omdat het zich daadwerkelijk en van meet af aan een plek heeft verworven als ontmoetingsplaats en nieuw stedelijk centrum. Een tweede reden waarom dit project van NL Architects in de prijzen valt, heeft ongetwijfeld te maken met de optimistische beelden van sport en spel die als *ready mades* aan de architectuur werden toegevoegd. Een basketbalplein en een knaloranje skate-landschap met zithoekjes en hangplekken werden als het ware toegeëigend. Na analogie van het urinoir van Duchamps en ‘appropriated art’ waarbij beelden uit de dagelijkse realiteit worden toegeëigend en binnengebracht in de wereld van de kunst, worden de ruimtelijke entiteiten zoals het basketplein en het skate-landschap in bezit genomen en toegevoegd aan het netjes omschreven programma van eisen.

Dit houdt verband met de beproefde tactiek van ‘the duck’, waarvan Venturi in de jaren zestig al gewag maakte in zijn boek *Learning from Las Vegas*, waarbij niet mis te verstane beelden worden gebruikt zoals een eend op het dak van een restaurant waar eend wordt geserveerd. Zo hebben NL Architects een basketbalplein als een eend

Brainbeer: variant op het logo van de Uithof van OMA
(NL Architects)

BasketBar (foto Hans van Leeuwen)

Interieur BasketBar naar ontwerp van NL Architects

boven op hun zakelijke architectuur geplakt om de identiteit van het grand café op te laden tot BasketBar. Maar in tegenstelling tot Venturi's voorbeeld uit *Learning from Las Vegas* van de hotdogtent in de vorm van een hotdog, zijn het basketbalplein en het skateland hier niet louter communicatiebeelden die met handen en voeten de functie van het gebouw proberen uit te leggen, maar bruikbare speeltuinen die extra

functies toevoegen. Met andere woorden de functionaliteit krijgt haar rechten. Je moet dan ook een droogstoppel zijn om ongevoelig te blijven voor een dergelijke sexy verpakking en gratis speelgoed.

Maar komen we hier niet in de buurt van architectuur als het product van brood en spelen? Wordt hier niet te vlot geapplaudiseerd voor de – weliswaar vermeende – eeuwige jeugd van de architectuur? Is dit geen blinde euforie voor 'Oranje boven' terwijl de inrichting van sportpleinen op daken gewoon dagelijkse kost is in Tokio en het conceptueel toe-eigenen van een basketbalplein in 1998 al werd toegepast door de architecten Njiric + Njiric voor een drive-in-MacDonalds in Slovenië?

Een opmerkelijk verschil is dat in tegenstelling tot de leuk-zakelijke aanpak van NL Architects in Utrecht, Njiric + Njiric met hun basketplein-op-dak de aanzet gaven voor een ideologische subversief discours. Want door een basketbalplein te plaatsen boven op één van de eerste hamburgertenten – icoon van het Amerikaans imperialisme – in het pas 'bevrijde' Oost-Europa wilden zij de geïmporteerde Amerikaanse consumptiecultuur counteren met een soort meta-architectuur. Op zich heeft de wat zwarte

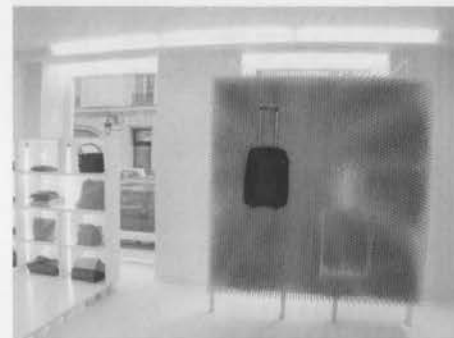
Mandarina Duck shop, Parijs (foto's NL Architects)

humor van Njiric + Njiric vanuit gebruiksoogpunt geen extra meerwaarde ten opzichte van de ludieke onbekommerdheid van NL Architects. Feit is wel dat in Utrecht de knal-oranje skatekuil en het 'zwevende' basketbalplein overkomen als entertainmentachtige beelden die getuigen van een ondraaglijke lichtheid. Een lichtheid die te maken heeft met een ongegeneerde commerciële mentaliteit om de architectuur ten behoeve van het jeugdige studentenvolkje pittig op smaak te brengen. Er is natuurlijk niks verkeerd mee om een helling voor rolstoelgebruikers om te turnen tot een hippe speelkuil, integendeel. Maar kunstenaars als Jeff Wall of cineasten als David Lynch hebben met hun werk al ruimschoots aangetoond dat vrolijke ideaalbeelden uit de consumercultuur tezelfdertijd beklemmend 'uncanny' kunnen worden. Zeker wanneer op een grijze dag het van spelers verstoken basketbalplein of de rondwaaiende bladeren en straatvuil in de skatekuil, getuigen van een existentiële leegte. Die onpeilbare leegte spreekt natuurlijk veel sterker bij het aanschouwen van een pretpark zonder gebruikers dan een leeg stedelijk plein of dak.

De BasketBar heeft af te rekenen met de subtiele spanning tussen entertainment

en 'uncanny', tussen duurzame stedelijke ruimtes en beelden uit de gemediatiseerde stadscultuur die als baanaffiches na enige tijd hun frisheid verliezen. Verlies. Daar ligt precies de achillespees van de architectuurtaal van de BasketBar en de bookshop. Want door de radicale keuze voor jeugdigheid, frisse kleuren en verrassende beelden, zetten de architecten al meteen de deur

vreemdend. Misschien vatten deze twee woorden wel de aparte ontwerppraktijk van

NL Lounge, Venetië (foto's Ernesta Caviola)

open voor verveling en verval. Dat is nu eenmaal het onherroepelijke lot wanneer de gekozen beelden en materialen in de loop van de tijd hun glans verliezen en niet in staat zijn om zich de rijkdom van een edel patina te verwerven.

NL Architects hebben in de voorbije jaren naam gemaakt met realisaties als de Mandarina Duck shop en de NL Lounge in het Nederlands Paviljoen op de Biënnale van Venetië. Beide projecten zijn grotendeels gebaseerd op verleiding. Gadgets, verrassend materiaalgebruik en 'avant-gardistisch' comfort maakt de bezoeker telkens tot een toeschouwer in een geënsce-neerd spektakel.

Voor de Mandarina Duck shop gold het adagium 'a store with no architecture'. De architectuur ontstaat hier louter bij gratie van de producten en het 'droog gedesign-de' meubilair. Beide definiëren de betekenis en de ervaring van de ruimte, terwijl de traditionele dragers van de architectuur, met name de muren, plafonds en vloer, wit werden 'weg geschilderd'. Deze ontkenning van de tektonische realiteit van de architec-tuur zagen we al eerder bij het neoplasticis-me van Gerrit Rietveld. Hij droomde van een

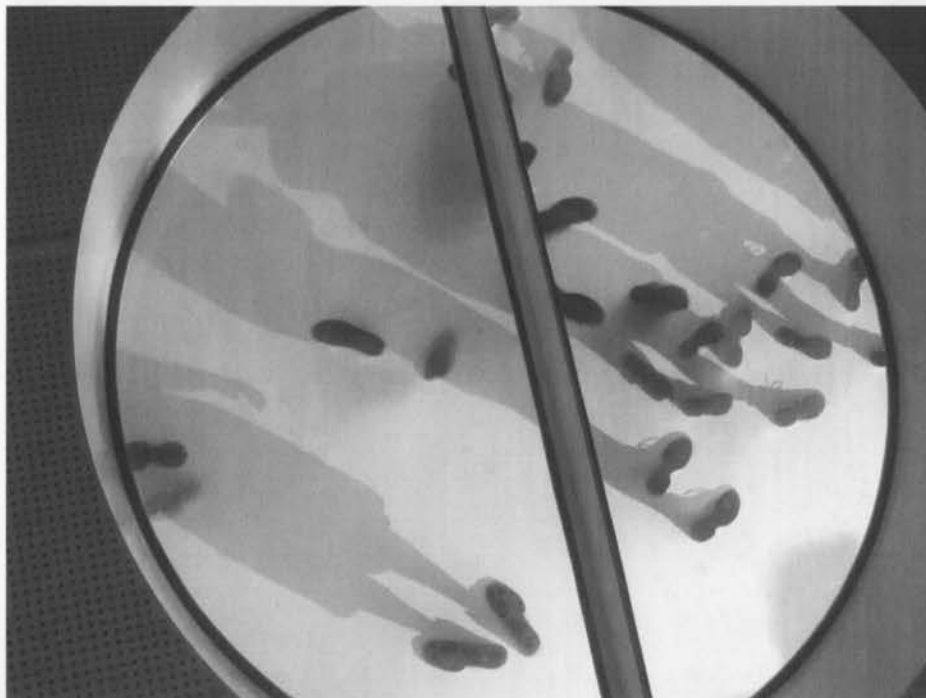
materiële architectuur en trachtte met behulp van kleur en verf de materialiteit van hout, steen en staal weg te schilderen. Bij het Rietveld-Schröderhuis en andere pro-jecten van de Stijl gold het primaat van de continue ruimte. Bij de Mandarina Duck shop is niet meer de ruimte eerst aan zet maar de homo consumptus. De architec-tuur moet verdwijnen voor de 'core busi-ness' van shoppen, namelijk consumeren. Achter de bevallige, frisse schoonheid van de Mandarina Duck shop schuilt dus een vervaarlijk materialistische visie op de cul-tuur en de architectuur, een visie die bij nader toezien ook doorwerkt in het ontwerp van de BasketBar.

Net zoals de ontkenning van de archi-tectuur in de Mandarina Duck shop door-speelt in de BasketBar, zo zijn de thema's van de NL Lounge op de Architectuur-biënnale van Venetië ook binnengedrongen in het ontwerp van het café. Het Neder-landse paviljoen dat NL Architects voor de Biënnale in Venetië ontwierp, confronteerde het publiek met de interactieve werking van fysieke en virtuele realiteiten waarbij de hybridisering van de publieke en private ruimte aan de orde kwam. Aan de hand van hedendaagse gadgets zoals elektronische

Middenstip basketbalveld, gezien vanuit café (foto Hans van Leeuwen)

veiligheidspoorten, kunstmatige waterfonteinen met plastic flessen, relaxbedden en geluidsdouches werd een 'alledaagse onwerkelijkheid' gecreëerd. Een 'ambiance' die door middel van interieurengineering en virtuele programma's op pc's de verschuiving illustreerde van de fysieke realiteit van architectuur naar een meer 'mobiele' en media-gestuurde identiteit van de leefomgeving waarbij (virtuele) publieke en private ruimte met elkaar verstrengeld raken. De NL Lounge kan worden beschouwd als een soort aftastend onderzoek, vertaald in beeld. Maar het is enigszins choquerend dat in de eigen oeuvrepublicatie van NL Architects deze installatie koudweg omschreven wordt als 'both comfortable and alienating at the same time'.

Comfortabel en vervreemdend. Misschien vatten deze twee woorden wel de aparte ontwerppraktijk van NL Architects samen. Want als je goed kijkt hoe NL Architects de thema's van hun verschillende projecten door elkaar heen schuiven, hoe winkel- en tentoonstellingsarchitectuur, lounge en realiteit, het fysieke en het virtuele op verbijsterende wijze mutaties aangaan in hun projecten, dan krijgt de prijswinnende BasketBar plots een zeer verras-

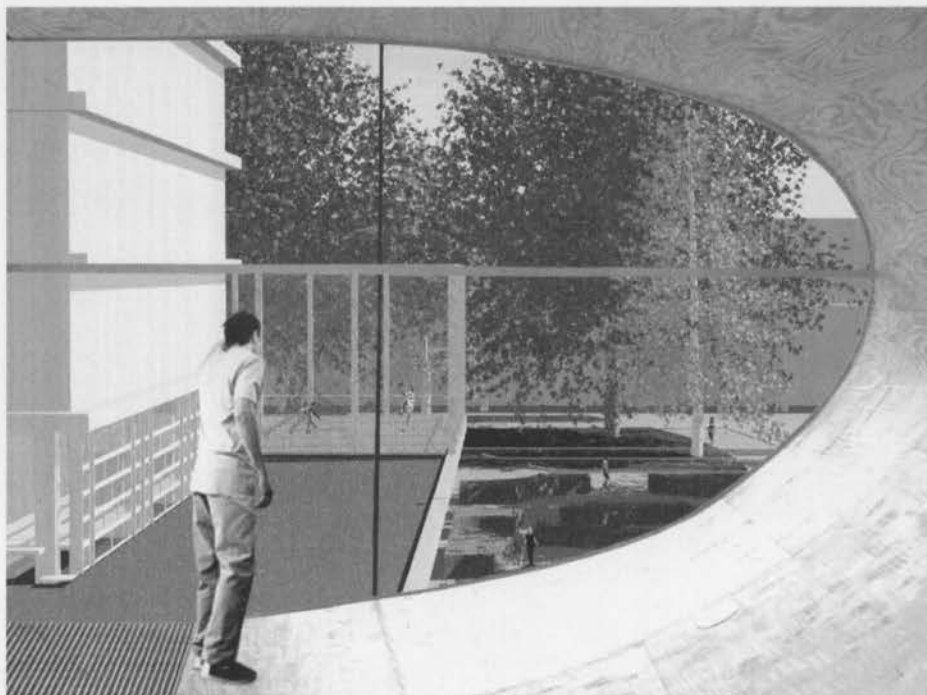

sende betekenis. Want het verleidelijke consumentengeluk en het adagium 'a store with no architecture' van de Mandarina Duck winkel én de comfortabele en vervreemdende tentoonstellingsarchitectuur in Venetië houden wel degelijk verband met het ontwerp van de BasketBar in Utrecht. Het basketbalveld en de skatekuil, maar ook de boekwinkel Broese die met inbegrip van

gechromeerde kolommen als een Mies van der Rohe-achtige doos wordt uitgebouwd, zijn als producten in 'the store with no architecture'.

De comfortabele en vervreemdende werking van de NL Lounge en vooral de hybridisering van het publieke en private, het extraverte en intieme karakter, komen tot uiting in de verrassende doorsnede van

Zicht vanuit het Educatorium op de BasketBar (rendering NL Architects)

de bar. Gebonden aan de kroonlijsthoogte van de gelijkvloerse verdieping van de bestaande bookshop, restte de architecten niks anders dan in de grond te gaan om toch een respectabele hoogte te winnen voor het grand café. De vloer zakte 1,20 meter in de grond, waardoor het café zich uitstrekt in een soort leeggelopen zwembad. De keermuren bieden als een soort

lambrisering toch een zekere intimiteit aan de cafégangers terwijl daarboven een glazen fries, van voetpad tot plafond de ruimte rondom openbreekt. Comfortabel en vervreemdend, zo lijkt het wel. Want is dit café een bestiarium waar je vanaf de straat de achteloze cafégangers in hun nek kijkt, of kijken de cafégangers naar de passanten als naar vreemde vogels die hoog boven

hun hoofd hun weg gaan? De doorsnede brengt de American Bar van Adolf Loos in Wenen in herinnering. Ook daar wordt de ruimte gedefinieerd door een lambrisering. Maar in tegenstelling tot de fries van ramen in de BasketBar, speelde Loos in op de ruimtelijke illusie door boven de lambrisering, geritmeerd door pilasters, spiegels aan te brengen. Hierdoor weerspiegelt en vermenigvuldigt de quasi vierkante plattegrond zich in zijn ontwerp tot een virtuele oneindige ruimte. Bij een vergelijking van de American Bar van Loos met de BasketBar van NL Architects valt de immense breuklijn op tussen het respectievelijke 'privaat-publieke' en het expliciet 'publiek-publieke' karakter van beide cafés. Terwijl Loos de American Bar ontwierp als een autonome ruimte met een zichzelf reflecterende intimiteit waarmee deze publieke ruimte een dimensie van privacy verkreeg, staat de BasketBar als publieke ruimte zonder enige overgang van publiek naar privaat in de publieke ruimte van de straat.

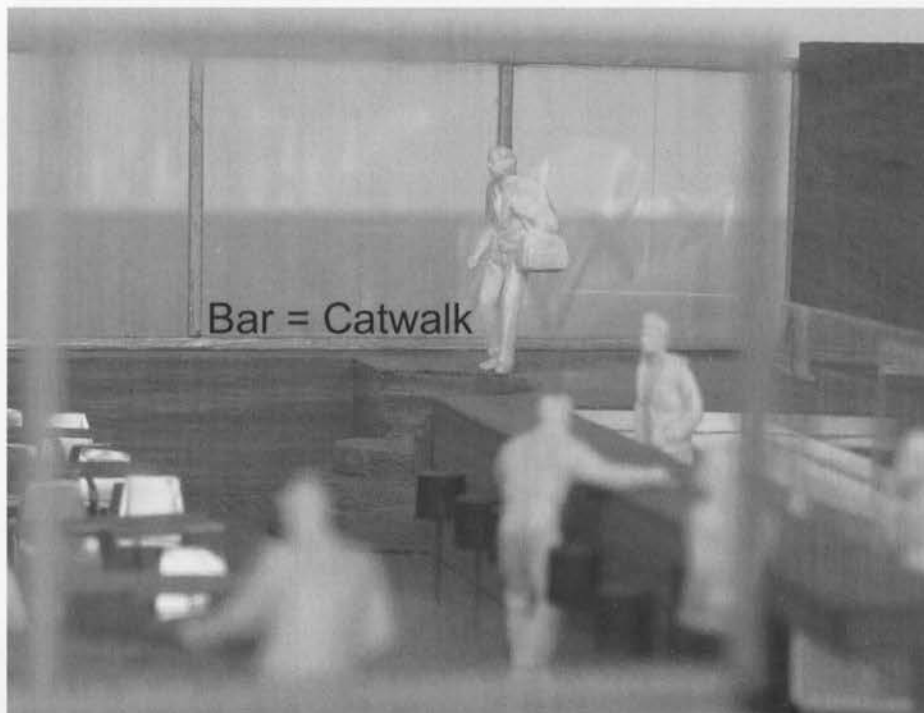
Met het boek *De naakte aap* van de etholoog Desmond Morris in gedachten, wordt in de BasketBar de mens met zijn gedragingen als een aapje te kijk gezet. Hierbij treedt de wat bizarre situatie op dat

Interieur naar ontwerp van NL Architects (niet gerealiseerd)

de mens hier te kijk wordt gezet en tezelfdertijd ongestoord zijn 'mede naakte aap' kan bekijken. Het straatleven op de Uithof presenteert zich immers als een catwalk aan de cafégangsters. Bovendien wordt de bezoeker quasi demonstratief gestuurd en ten tonele gevoerd door hem als het ware over de toog het café te laten binnenlopen om hem via een amfitheatertrapje te laten afdalen in de caféruimte.

De vraag is of de BasketBar entertainment is 'for the time being' of als bouwwerk toch dieper snijdt in de existentiële beleavingswaarde van deze plek. Net zoals de vraag open blijft of deze BasketBar een leuk hebbedingetje is in de wereld van de hedendaagse architectuur of dat zij in staat blijft om een fundamenteel eigennuttige plaats te verwerven in de geschiedenis van de caféarchitectuur.

De architecten mogen dan wel de Mandarina Duck shop hebben ontworpen als een soort flipperkast waar de blik van de bezoeker rondflitst als een kogel en de ongeziene visuele ervaringen keer op keer anders zijn, het spreekt voor zich dat dit spel volgens de economische wetten van de consumptiecultuur zijn (beperkte) levenstijd gaat kennen. Die snelle jacht op de sympa-

thie van de gebruiker hypothekeert de architectuur van de BasketBar. Temeer daar de discrepantie tussen de nogal anonieme aanpak waarmee de bookshop werd getransformeerd, schril contrasteert met de toegevoegde beeldwaarde van de extra sportfuncties.

De architectuur van de BasketBar-bookshop schippert derhalve tussen de plasti-

sche en directe taal van het warmteoverdrachtstation WOS 8 en de zakelijke expressie van de geciteerde 'Miesiaanse' kolom en balkstructuur. Met WOS 8 werden NL Architects in 2001 al genomineerd voor de Rietveld-architectuurprijs. Maar terwijl WOS 8 door zijn unieke, sculpturale vorm en eenheid van materiaal een ode vormde op de inventio van de architect en uiteinde-

lijk een uiterste limiet markeerde in het redesignen van de architectuur tot een sexy object, konden NL Architects met het toch wel minder manipuleerbare programma van bookshop en café alleen maar een stap terugzetten in hun ontwerpstrategie.

Vandaar dat het ontwerp voor de bookshop en de BasketBar, als onderdeel van het imposante Van Unnikgebouw, conceptueel terecht is gekomen in assemblage-techniek. Terwijl de architectonische elementen in het nabijgelegen Educatorium van OMA een doortastende en originele genetische manipulatie demonstreren in ruimtelijke opbouw en materiaalbehandeling, raken de constructieve oplossingen van de bookshop en de BasketBar niet veel verder dan de typische bouwdetails. Het is natuurlijk de vraag of een bar gebaat is bij een Koolhaasiaans maniërisme. Feit is wel dat bijvoorbeeld het uitbesteden van het interieurontwerp van de bookshop en de bar (overigens tegen de wens van NL Architects in) toch wel afbreuk doet aan de intentionele zeggingskracht van de NL architectuur.

Maar nu is er applaus voor de BasketBar, en voor Pieter Bannenberg, Walter van Dijk,

Kamiel Klaasse en Mark Linnenmann, de vier gangmakers van NL Architects die zich met een zekere zin voor ironie het label NL hebben aangemeten. De kwestie is echter, en hier spreekt de Belgische criticus, of met de BasketBar en NL Architects niet vooral een icoon van de Nederlandse cultuur en in het bijzonder van de Nederlandse architectuurcultuur wordt geprezen. Is deze Rietveldprijs niet een teken van zelfbevestiging van een architectuurnatie? Is dit Oranje boven?

Mijns inziens kan de BasketBar, en bij uitbreiding het oeuvre van NL Architects, als een pars pro toto voor de gehele Nederlandse architectuurcultuur worden beschouwd. Immers de architectuur van NL Architects en, op een aantal uitzonderingen na, de gehele architectuurpraktijk in Nederland wordt getypeerd door een digit-snelle ontwerppraktijk waarbij *appropriation* van allerhande werelden en de toepassing van nieuwe media met hun commerciële beeldtaal en productiemethodes met gretigheid worden toegepast. Intussen sluipt de brutale éénvormigheidsmachine van de Nederlandse bouwindustrie binnen met als gevolg de figuurlijke uitvlakking van materiaal en detaillering. Vandaar dat de BasketBar niet los kan worden gezien van de algemene

Nederlandse cultuur. Meer dan ooit lijkt het noodzakelijk om architectuur en de materiële cultuur van het bouwen te bestuderen met een meer onafhankelijke, misschien zelfs antropologische blik.

In dit essay heb ik gepoogd om als buitenstaander uit het Zuiden (Brussel) afstand te nemen van de hypes en het applaus dat terecht mag klinken, zeker in het geval van de BasketBar. Maar fundamenteel is het intellectuele discours van architecten ontoereikend om de draagwijdte van deze kunstmatige architectuur, in een kunstmatig stedelijk landschap op zijn volle merites en zwakheden te duiden. Het zou interessant zijn om deze prijswinnende architectuur in de toekomst aan een antropologische blik te onderwerpen opdat onder meer de socio-psychologische betekenis van de architectuur en vooral haar culturele thema's en patronen nog beter naar boven zouden komen.

Koen van Synghe

noodzakelijk om architectuur te bestuderen met een meer onafhankelijke, misschien

BasketBar van NL Architects (foto Luuk Kramer)

Javaanse Hofjes (foto Arthur Blonk)

Verborgen woongebieden in Utrecht

Wonen in een verborgen gebied is een geliefd thema bij bouwers van woningen in de Utrechtse binnenstad. Meestal worden dan hoven bedoeld. De stad heeft een traditie die teruggaat tot de Middeleeuwen, toen Utrecht een bisschopsstad was met een kerkenkruis. De hof kent in Utrecht meerdere oorsprongen en heeft meer verschijningsvormen dan elders in Nederland¹: als immuniteit voor de hofhouding rond een bisschop, als klooster voor verschillende religieuze orden, als zieken-, bejaarden- en armenhuisvesting gerealiseerd door welgestelden (en later woningbouwverenigingen). Sinds enkele decennia is daar de 'besloten enclave' van de particuliere woningmarkt bijgekomen, voor wie met gelijkgestemden afgezonderd wil wonen in een stille oase temidden van een bruisend stadscentrum. Kenmerkend voor deze verborgen gebieden zijn intimiteit en collectiviteit. Van de oorspronkelijke immuniteiten en hoven is niet veel over. Wel zijn deze gebieden vaak goed te herkennen aan hun rustige en eigen sfeer, doordat ze geen deel uitmaken van het stedelijke stratenstelsel. Neem bijvoorbeeld het doodlopende Pieterskerkhof of de verborgen hofjes tussen de Springweg en de Oude Gracht, zoals het Teugelhof.

In de afgelopen twee jaar zijn er in Utrecht maar liefst zes nieuwe woningbouwprojecten gerealiseerd in het bestaande stedelijke weefsel waarin de term 'hof' een rol speelt, hetzij in de benaming, hetzij in de opzet van de bebouwing: het Hof van Sint-Jan, het project Witte Vrouwensingel/Kleine Singel/Marmerplein, het Vondelparc, de Javaanse Hofjes, de IJsvogelhof en de Nolenshof². Er staan nog twee hoven op stapel: de Witte-vrouwenhof aan de Biltstraat en ook in het Irene Park in Zuilen aan de Vecht is deze bouwvorm gepland. Opvallend zijn de onderlinge overeenkomsten tussen de projecten: ze zijn op één na gerealiseerd door projectontwikkelaars, allemaal kleinschalig en gebouwd in baksteen, vaak in combinatie met lichtgekleurd stucwerk en erkers. Vier van de projecten grenzen op de een of andere manier aan water, twee zijn gebouwd op binnenterreinen waar voorheen een garage gehuisvest was, twee op voormalige industrieterreinen, en allemaal kennen ze beslotenheid. Het is opvallend dat in deze hofprojecten de bebouwing en buitenruimten nergens op dezelfde manier zijn geordend. Dat is hier onderwerp van bespreking. Wat voor soort woonomgevingen zijn gecreëerd, wat zijn de kwaliteiten, wan-

neer en waarom gaat het mis? Wordt de Utrechtse hoftypologie verrijkt of wordt deze eigenlijk te pas en te onpas misbruikt voor marketing door projectontwikkelaars en experimenteerdrijf van architecten? Centrale vraag is: hoe wordt de overgang tussen publiek en privaat domein vormgegeven in deze verborgen woonomgevingen? Hier volgt een beknopte, kritische beschrijving van deze nieuwe woongebieden.

Hof van Sint-Jan

Het hof van Sint-Jan treedt in de voetsporen van de Mariaplaats (AWG bOb van Reeth, 1994-1998) met hogere bebouwing op het binnenterrein en lagere bebouwing langs de randen, voortbouwend op het organisatieprincipe van immuniteiten. Het is gebouwd op het ingewikkelde terrein dat in de volksmond door het leven ging als 'het gat in de Voorstraat', een voormalig garagecomplex dat daarna jarenlang gekraakt is geweest en zelfs met woonwagens bewoond. Aan de Voorstraat staat een poortgebouw met op de begane grond een (beetje treurig uitziende) supermarkt en winkel. Daarboven bevinden zich appartementen die – behalve het uitzicht – met het hof verder niets van doen hebben. De nieuwbouw op het binnenter-

Hof van Sint-Jan

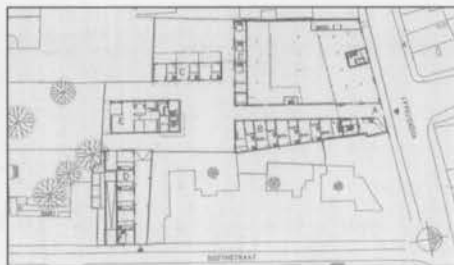
Architect: Buro 5 Maastricht, projectontwikkelaar: Interheem.

Opdracht 1995, oplevering 2001.

Woningaantal: totaal 34. Poortgebouw 11 appartementen;

binnen terrein 16 eengezinswoningen en 7 appartementen.

Parkeergarage. Woningdichtheid: 90 woningen per hectare.

Stedenbouwkundig plan

Maquette

Hof richting Boothstraat (foto W. Wilms Floet)

rein, een toren van zeven verdiepingen en rijtjes eengezinswoningen, omsluit een tweetal stenen pleintjes en straatjes die onderdeel zijn van een informele voetgangersdoorsteek tussen de Voorstraat en de Boothstraat. Interessante informatie is verder dat de toren oorspronkelijk bestond uit twee kleinere woningen per verdieping, terwijl in de gerealiseerde versie de toren is afgeslankt en één groot appartement per laag telt.

Op aandringen van de bewoners is het hof nu dag en nacht afgesloten door een hek met afschrikwekkend lelijke punten, aangebracht op kosten van de projectontwikkelaar. De semi-openbare ruimte op deze plek in de stad (naast de schuifdeuren van de supermarkt en met een drugsopvang vlakbij) bleek niet beheersbaar, ondanks dat er zichtbaar veel ontwerpen-ergie en geld in is gestoken om afstand te scheppen tussen huis en hof. Wanneer het gesloten hof ontwerpuitgangspunt geweest zou zijn, zou een deel van het geld wellicht aan andere zaken uitgegeven zijn. De eengezinswoningen naast de poort hebben bij de entree een klein binnenplaatsje, afgesloten door een stalen hek. De begane grond van de woningen heeft nauwelijks een ver-

blijfsbestemming (de meeste eengezinswoningen hebben op deze verdieping ook een blinde achterkant), waardoor er weinig leven is in het hof en ook weinig sociale controle. Drie woningen beschikken wel over een klein tuintje dat er door het gesloten karakter van de rest van het hof erg kwetsbaar uitziet. Tegenover de toren springt de begane grond terug achter een rij kolommen. Meestal wordt een dergelijke colonnade ingezet om ramen privacy te bieden, maar in het hof van Sint-Jan is deze muur blind. Aan de inrichting en beplanting van de hof is erg veel zorg besteed. Ze dragen bij aan het intieme, romantische karakter: een luxe bestrating van afwisselend gladde tegels en ruwe klinkers, een jeu de boules baan, fraaie lattenbanken die opgaan in met klimop begroeide muren, designlantaarns en zelfs een duo beeldhouwwerkjes. De bewoners doen met veel plezier hun best de binnenhof verder aan te kleden; zo hebben ze een klimopwand al helemaal volgehangen met vogelhuisjes.

Er is geen ontworpen verbinding tussen bebouwing en bestrating, een samenhang waarin volgens mij een van de belangrijkste kwaliteiten van de Mariaplaats schuilt: door de bebouwing en de bestrating in dezelfde

Marmerplein

Architect: Atelier Pro, projectontwikkelaar: Hopman Interheem.

Opdracht 1997, oplevering 2002. Woningaantal: totaal 40. Woningen in gebouw aan de

Witte Vrouwensingel: 11 appartementen; poortgebouw 6 appartementen; binnenterrein:

5 eengezinswoningen, 9 benedenwoningen, 9 bovenwoningen, 1500 m² kantoor.

Parkeergarage met 60 parkeerplaatsen. Woningdichtheid: 66 woningen per hectare.

zwarte en rode stenen te detailleren, door de niveaoverschillen tussen de pleintjes en door de sculpturale bewerking bij doorgangen, krijgen de binnenplaatsen een eigen karakter en betekenis in een geheel. Ramen en balkons op de begane grond van de Mariaplaats zijn radicaal open naar de pleintjes, waardoor je je als buitenstaander echt een ongewenste indringer voelt. Deze woningen staan echter wel vaker te koop dan de hoger gelegen appartementen.

De architectuur van het hof van Sint-Jan is helaas niet erg stedelijk: de gevels hebben een sterke horizontale geleding, die niet aansluit op het karakter van de omliggende historische bebouwing. Ook de materialencombinatie van steen, gelige stuc en hout is niet vanzelfsprekend en doet zelfs een beetje armoedig aan. Er is wel veel aandacht voor detail, maar niet ten dienste van het geheel.

Marmerplein

Pront lonkt de golvende gevel van het nieuwe gebouw op de markante noordoosthoek van de singel op de hoek Witte Vrouwensingel-Kleine Singel, dichtbij de oude binnenstad. Het betreft een klassiek stedelijk gebouw met een dubbelhoge plint, een

middendeel en een terugliggende glazen bovenverdieping in een projectontwikkelaarsuitvoering van de Amsterdamse School. We zien een systeem-gordijngewel in plaats van een verhalende houtdetaillering, gelijmde glimmende paarsbruine bakstenen in verticaal staand verband gedragen door pilotisachtige kolommen in plaats van uitbundige baksteenkunst. Beneden liggen kantoorruimten, boven royale appartementen. Even verderop aan de Kleine Singel blijkt dit expressionistische project een vervolg te hebben op het binnenterrein, dat net als het hof van Sint-Jan eerst een garagewerkplaats was. Een poortgebouwtje biedt toegang tot een steeg naar een 'buurtgroentje' dat de naam Marmerplein draagt. Hier ontvouwt zich opnieuw spektakel, maar dan in rode baksteen. Aan het pleintje ligt een wooncomplex waarin maisonnettes zijn gestapeld op zogenaamde patiowoningen met daaronder een parkeerkelder. Streven lijkt te zijn geweest om zoveel mogelijk woningen te realiseren in een zo klein mogelijk aantal verdiepingen, alle in verbinding met het Marmerplein met goed bezonnde dakterrassen en zicht op de Domtoren.

Een parkeerkelder ligt half verdiept en vormt een plint die afstand schept tussen

Stedenbouwkundig plan

Woningen aan het Marmerplein

Hoek Kleine Singel (foto Luuk Kramer)

Vondelparc

Architect: Mecanoo, projectontwikkelaar: Proper.Stok.

Opdracht 1998, oplevering 2002. Woningaantal: totaal 203;

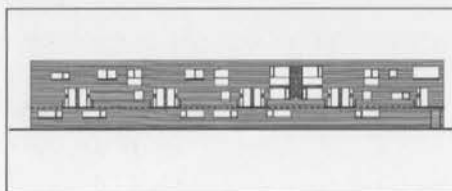
76 eengezinswoningen, 127 appartementen. Parkeergarage:

onder appartementengebouw 109; onder hofjes 100.

Woningdichtheid: 66 woningen per hectare.

Stedenbouwkundig plan

Gevel eengezinswoningen hof

Parkeervoorziening

de openbare ruimte en het territorium van de woningen. De steektrappen die toegang geven tot de maisonnettes bakenen de buitenruimte direct vóór de patiowoningen verder af. Het is allemaal zorgvuldig gedetailleerd maar er zijn wel erg veel ontwerpmiddelen ingezet. Bovenop de uitbundige plasticiteit van de baksteengevels door inspringende balkons en uitkragende entrees zijn er in het oog springende draadglashekken, luifels, leuning en brievenbussenzuiltjes. Bij de patiowoningen valt op dat de woonruimten niet rondom het binnenplaatsje zijn georganiseerd: in vaktermen heet dit woningtype een benedenwoning met voor- en achterhuis. Bij de woningen met grotere lichthoven is de keuken op initiatief van de bewoners verplaatst naar de verbindinggang tussen het voor- en achterhuis. Overigens is de vraagprijs voor deze woning op dit moment maar liefst 415.000 euro.

Dit project komt op mij over als een puzzelplan. Het is een mooi maar geforceerd experiment van een soort die tegenwoordig teveel wordt gebouwd, zoals het woongebouw van Tangram aan de Croesestraat, of de gevelmix door vier verschillende architectenbureaus gepland in de Dichterswijk-West in Utrecht. De brede, ondiepe eenge-

zinswoningen aan de Marmersteeg die op een paadje na strak tegen de bestaande achterkanten zijn gesitueerd, bevestigen het vermoeden van volproppen. Werd het volbouwen van binnenterreinen met woningen vóór de tijd van projectontwikkelaars niet door gemeenten ontmoedigd?

Vondelparc

Het Vondelparc speelt in op twee condities: de besloten ligging en het groene karakter. Het woongebied, gebouwd op een voormalig universiteitsterrein, ligt achter de nieuwe grootschalige onderwijsgebouwen aan de westkant en een rij oude monumentale gebouwen aan de noord- en oostkant. Het plan borduurt letterlijk voort op de bestaande context en probeert de stad te verbouwen tot een park met woongebouwen. De structuur van het omliggende stratenpatroon is in de nieuwe toestand doorgezet en letterlijk getransformeerd in een voetpadenstelsel. Aan de zuidkant van het terrein is het bestaande bouwblok aan de Croesestraat afgemaakt door een gespiegelde rij eengezinswoningen met achtertuinen. Aan de noordkant zijn woongebouwen gesitueerd met appartementen die de schaal van de monumentale oude panden volgen. Het

middengebied huisvest een parkeerkelder met daarboven rationele strokenbouw in ideale oriëntatie ten opzichte van de zon, samengevoegd tot twee hofjes.

Bijzonder is dat het park gezamenlijk eigendom is van de bewoners en op kosten van de vereniging van eigenaren wordt onderhouden. Het hele terrein is met hekken afsluitbaar en ook grotendeels op slot. Bordjes en ook de bebouwing gebieden buitenstaanders en honden waar ze wel en niet mogen komen. Het dak van de halfverdiepte parkeergarage ligt enkele treden boven het maaiveld en vormt een houten dek waaraan de woningen van de hofjes liggen. Grote gaten voorzien de parkeerkelder en souterrains op een mooie manier van daglicht. De woningen rond de hofjes beschikken over ruime terrassen. In het midden was een tuin gepland, maar die is opgeofferd aan de parkeervoorziening. Alleen in deze binnenwereld krijgen bewoners een beetje de ruimte hun gang te gaan, de andere appartementen moeten het qua buitenruimte doen met het collectieve park en loggia-balkons.

Het park is ingericht in Mecanoo-stijl met licht glooiende plantsoenen, her en der een zwerfkei en slingerende voetpaden. De

bomen moeten nog groeien. In het park zijn geen plekken ingericht als 'buitenverblijfsruimte' om te zitten, samen te komen, te lezen of te picknicken. Wanneer je een rondje door het park wil maken moet je wel het hek uit. Er zijn helaas ook (nog?) geen speelvoorzieningen voor kinderen en de vaste inrichting biedt voor hen weinig aanknopingspunten of vrijheid (als je drie keer van het parkeerdak bent geskate heb je het wel gezien of word je weggestuurd door medebewoners). En dat terwijl hier een autovrije wereld is gerealiseerd.

De rijke variatie aan woongebouwen met een diversiteit aan woningtypen en ontsluitingssystemen is vormgegeven als een ensemble waarin het handschrift van Mecanoo duidelijk herkenbaar is: een buitenschil van scheef op elkaar gestapelde bakstenen, verlevendigd met sintels. In deze bakstenen omhulling zijn uitsparingen gemaakt voor ramen, loggia's en hoeken in variërende grootten. De muren die terugliggen achter de bakstenen schil, zijn standaard wit gestuct. Gaten en ramen zijn in a-ritmische patronen over de gevelvlakken verspreid met erkers als verlevendigende accenten. Van alle hier besproken projecten realiseerde Mecanoo de meest esthetische

architectonische details: zie bijvoorbeeld het balkon dat rakelings vrij hangt van de kolom aan de Jutfaseweg. Dit detail is in de andere gebouwen in variaties herhaald. De zorg voor keurige details blijkt verder bijvoorbeeld uit de spijlenhekken opgebouwd uit stalen bamboestokken en de houten plafonds in de loggia's.

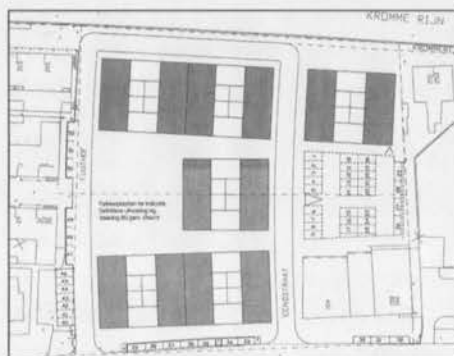
Wonen in het groen in hoge dichtheid en met een hoog voorzieningenniveau gelijkwaardig aan de stad was een van de opgaven waarvoor de twintigste-eeuwse modernisten zichzelf gesteld zagen. In Nederland was Jan Duiker een belangrijke voorvechter van hoogbouw in het groen en de Bijlmer het beroemdste en als meest mislukt beschouwde resultaat. Ander Nederlands vergelijkingsmateriaal zijn de Haagse luxe 'woonhotels'. Meestal gaat het hier om één monumentaal gebouw in een al oude tuin. Het Vondelparc mag worden beschouwd als een lagere versie in deze tradities, echter zonder de voorzieningen. De tijd zal moeten uitwijzen of het groen in het Vondelparc zover kan doorgroeien dat het predikaat park hier gerechtvaardigd is.

IJsvogelhof, tussen Kromme Rijn en Gansstraat

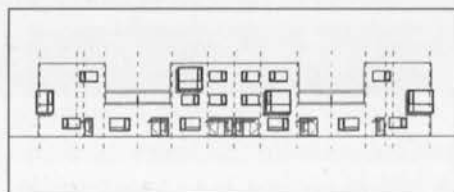
Architect: Theo Verburg, projectontwikkelaar: Stichting Bo-Ex '91.

Opdracht 1995, oplevering 2002. Woningaantal: 48 grondgebonden appartementen. Parkeren: 61 parkeerplaatsen op straat.

Woningdichtheid: 66 woningen per hectare.

Stedenbouwkundig plan

Gevel

IJsvogelhof (foto W. Wilms Floet)

IJsvogelhof, tussen Kromme Rijn en Gansstraat

Dit verborgen woongebied heeft de bijnaam 'het luie eind': het ligt naast de gevangenis waar gezeten wordt en de begraafplaats waar gelegen wordt. Tot 1980 stonden er jaren dertig rijtjeshuizen, die acuut werden gesloopt toen de grond zeer zwaar vervuild bleek door de vorige gebruiker, asfaltfabriek Cindu. Het oorspronkelijke plan om 55 sociale huurwoningen te bouwen, als vervolg op de in de eind jaren zeventig gerealiseerde hofjesstructuur (architecten Kees de Kat en Rob Ouendag), bleek niet haalbaar door de kosten voor het afgraven en reinigen van een metersdikke laag grond. De corporatie Bo-Ex '91 vond in 1990 de oplossing in het ontwikkelen van (goedkopere) koopwoningen, hetgeen voor woningbouwverenigingen net mogelijk was geworden. De architect werd gevraagd grondgebonden appartementen te ontwerpen in drie bouwlagen, met een zo hoog mogelijke dichtheid. Verburg ontwikkelde een compact bouwblok, bestaande uit vier woningen per laag, met een U-vorm als doorsnede. Dit blok is zes keer herhaald en geschakeld en vormt samen met een bestaand gebouw een H in de stadsplattegrond. De

ene open ruimte is ingericht als parkeerplaats, de andere is een pleintje. Dit pleintje heette aanvankelijk Brilduikershof, maar onder druk van de op waarde vastheid gerichte kopers is de gemeente gezwicht de naam te veranderen in IJsvogelhof. De openbare ruimte heeft een stenen karakter en is sober; er zijn geen voortuintjes of iets dergelijks. De blokken staan koud – zonder plint – op straat. Opvallend is de grote hoeveelheid deuren. Behalve een eigen voordeur hebben de woningen ook een aparte berging met een deur aan de straat. Gelukkig worden de vuilnisbakken binnenkort vervangen door ondergrondse afvalcontainers. De organisatie van de appartementen, die meerdere verdiepingen beslaan, steekt in elkaar als een complexe puzzel. Door de vierkante blok vorm zijn de woningen op het noordoosten minder goed bezond. Voor de stadvilla's met vier woningen per laag en een centrale ontsluiting, had dit probleem kunnen worden ondervangen door een molenwiekschakeling of insnoeringen in de bouwmasa.

De woningen hebben kleine buitenruimten en bewoners zitten daardoor nogal dicht op elkaars lip. De centrale patio meet slechts 8 bij 8 meter voor vier woningen, de

geplaveide maaiveld. De inrichting en het onderhoud van de openbare ruimte wordt verzorgd door de gemeente! Aan de kant van de Billitonkade – een promenade – zijn appartementen gesitueerd bovenop een half verdiepte parkeergarage, waarvoor het binnenterrein een grotere maat heeft gekregen. Het binnenterrein is hier helaas in gebruik als parkeerplaats. De appartementen direct boven de parkeergarage hebben hun voordeur aan de kade, in een klein open portiek. Ze verlevendigen de kade niet alleen door bewoning, maar ook door de inrichting. Met plantenbakken en huisvuil leveren bewoners hier een zichtbare bijdrage aan hun woonomgeving. Een dergelijk overgangselement werkt heel effectief, zoals is te zien in het Teugelhof³ aan de Springweg, een hofje zonder hek. Aan het plein op de hoek van de Billitonkade en de Vleutenseweg zijn kantoren ondergebracht in plaats van woningen.

De architectuur van dit project is nadrukkelijk ingetogen en neutraal en kenmerkt zich door vlakke bakstenen gevels met repeterende ramen en doorlopende betonbanden op vaste hoogten. In de woorden van de ontwerper Peter Boerema: 'Door gebruik te maken van steeds terugkerende

elementen wordt de openbare ruimte sfeerbepalend en wordt de architectuur de voorwaarde waartegen het stedelijk leven zich kan afspelen.' Afwijkingen op de regelmaat zijn rationeel en dienstbaar aan hun stedelijke positie. Zo wordt de toegang naar de hoven begeleid door een vrijstaande kolom. De terugspringende derde verdieping met een doorlopende glazen gevel in de hofjes doet denken aan de vroege woningbouwprojecten die Van den Broek bouwde in Rotterdam Blijdorp.

De Javaanse Hofjes zijn misschien niet erg vernieuwend, maar de kwaliteit schuilt hier in de eenvoud. Dit ontwerp is wars van architectonische pretenties waar de andere projecten beladen mee zijn.

De hiervoor besproken projecten tonen een grote variatie aan oplossingen om 'verborgen woongebieden' vorm te geven. Naast het traditionele 'besloten hof' zijn er bijvoorbeeld een 'park met woongebouwen en vrijstaande hofjes', een 'complex van gestapelde woningen op een binnenterrein' en een 'groep woongebouwtjes in een uithoek van de stad'. Leveren deze plannen nu een positieve bijdrage aan de architectonische cultuur van Utrecht?

Om deze bijdrage te kunnen leveren is het belangrijk dat nieuwbouwprojecten passen in de Utrechtse traditie van verborgen en besloten wonen. Vooral in de binnenstad is het belangrijk dat nieuwe ontwerpen worden gerelateerd aan de stedenbouwkundige context en bestaande typologieën. Verbindingen met het verleden en bekende oplossingen geven het ontwerp een vanzelfsprekendheid. Als deze ontbreken, dan wordt het ontwerp een op zichzelf staande ingreep, die er misschien leuk uit ziet maar niet met de stad communiceert. De onovertroffen Mariaplaats toont aan dat je hiervoor niet hoeft terug te vallen op een historiserende stijl.

Van de vijf besproken nieuwbouwprojecten voldoen naar mijn mening de Javaanse Hofjes het best aan deze voorwaarde. Het plan reageert op het karakter van de omliggende pittoreske tuinstadarchitectuur door middel van abstractie. Het project is met eenvoudige middelen rationeel ontworpen. Deze aanpak leidde tot een woonomgeving met een grote diversiteit aan openbare, semi-openbare en private buitenruimten. De hofjes zijn in dit geheel echt omsloten ruimten.

Het Vondelparc sluit qua bebouwingsopzet en schaal aan op de bestaande context. In zijn verschijningsvorm is dit vooral een wereld in de stijl van Mecanoo. Het project aan het Marmerplein staat het meest op zichzelf, maar ligt wel het best verborgen.

Een andere belangrijke voorwaarde voor het welslagen van deze projecten is dat architectuur en stedenbouw – privaat en publiek domein – in samenhang zijn ontworpen en in relatie tot het voorgestelde type woonomgeving. Het meest in het oog springt dan het hof van Sint-Jan, waar één hek een complete klimaatverandering veroorzaakte van hofje naar collectieve tuin. In de IJsvogelhof is de sfeer van beslotenheid en collectiviteit helaas niet sterk aanwezig doordat de overgang tussen de bebouwing en bestrating ontbreekt.

De ontwerpproblemen in stedelijke vernieuwingsprojecten zijn heel basaal en gaan over parkeren, sociale veiligheid, groen, vuilnis en regenpijpen. Wat betreft het parkeren springen opnieuw de Javaanse Hofjes positief naar voren want door het autoverkeer hier in één straat te concentreren is een groot voetgangersgebied gecreëerd. De auto heeft in dit plan een plek gekregen (op

straat, binnenterrein en garage) in plaats van alleen als ongewenst vehikel te worden weggestopt in een parkeerkelder.

Ingewikkeld is ook de compactheid waarmee de hoven moeten worden vormgegeven. Daarbij wordt ook nog eens gebouwd naar het comfort en de levensstandaard van de 21ste eeuw met als opdrachtgevers de op winst gerichte projectontwikkelaars. Bouwen op binnenterreinen dwingt tot concessies binnen de woningen zoals blinde gevels: in het hof van Sint-Jan in verband met de terreingrens, aan het Marmerplein om inkijk te vermijden. In de IJsvogelhof moet je door het kinderslaapkamertje om op je mooie grote dakterras te komen. Maar dat blijken ongemakken die hofbewoners graag voor lief nemen om in beslotenheid te kunnen wonen op een bijzondere locatie.

Willemijn Wilms Floet

Noten

- 1 Zie voor een definiëring van hottypologie: W. Wilms Floet, E. Gramsbergen, *Zakboek voor de Woonomgeving*. Rotterdam, 2001.
- 2 De Nolenshof wordt hier verder buiten beschouwing gelaten omdat het geen verborgen woonomgeving betreft, maar een gebouw aan een doorgaande straat. Bovendien is het geen hof, maar een bejaardentehuis op de plaats van een oude school.
- 3 Het Teugelhof is ontworpen door Aart Oosting in 1973.

Stichting Rietveldprijs stelt zich ten doel de kwaliteit van de gebouwde omgeving in Utrecht te stimuleren. Elke twee jaar reikt zij daarom een prijs uit aan een ontwerper die de belangrijkste bijdrage heeft geleverd aan de stad. Een onafhankelijke jury onder leiding van Bjarne Mastenbroek beoordeelde de Utrechtse bouwproductie van de afgelopen twee jaar. De prijswinnaar van de Rietveldprijs 2003 is NL Architects met de BasketBar op de Uithof. *Rietveldprijs 2003* presenteert het juryrapport, een essay over de prijswinnaar, een essay over verborgen woongebieden in Utrecht en een fotohoofdstuk van Bas Princen.

ISBN 90 6868 347 0

9 789068 683479